

gija Bernarda Gruna *The Timetables of History: a Horizontal Linkage of Peoples and Events* (New York, Simon and Schuster, 1991.). Na više od 700 velikih stranica ova impresivna kronologija iznosi svjetsku povijest, politiku, umjetnost i znanost, sve do povijesti svakodnevice. Koliko god vjerovali našim stručnjacima da su upoznati s relevantnom literaturom, bilo bi korisnije pročitati bibliografski esej nego nagađati o predlošcima za ovu kompilaciju. Istodobno, savjesniji urednik označio bi i provenijenciju fotografija i zemljovida.

Iako rasprava o tome je li povijest znanost ili umijeće nije završena, ona ne može biti isprikom za površnosti u prezentiranju građe. U znanosti ne postoji pretjerana pedanterija – postoji samo točno ili netočno prezentiranje činjenica. U hrvatskim kronološkim tablicama na kraju knjige među banovima koji su vladali »za Habsburgovaca« navedeni su i oni koji su banovali nakon 1918. godine, dakle nakon raspada Habsburške Monarhije i za vrijeme vladavine Karadorđevića. Nadalje ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić (1939.–41.) postaje dva puta predsjednik jugoslavenske Kraljevske vlade u izbjeglištvu kao Ivan Subašić (1944.–1945.). Nažalost urednik i redaktor ove kronologije pročitali su je nekoliko puta premalo i prepovršno. Da nije tako, broj bi grešaka bio manji, a vjerodostojnost čitavog projekta veća.

Rafinirane intelektualce i stručnjake za raznorodna područja uzrujavat će nepreciznosti i pogreške. Većina kojoj je namijenjena ova kronologija nisu specijalisti, ni enciklopedisti, niti pak profesionalni povjesničari. No, nemaju li i laici pravo da za uistinu europsku cijenu ove kronologije dobiju preciznu i točnu informaciju, sreden indeks, konzistentne navode u tekstu. Luksuzno opremljena, namijenjena širokoj publici, *Kronologija* je tek primjer komercijalne *coffee-table book*, informativne knjige uz koju se čovjek može dobro zabaviti i čak nešto naučiti. U našim uvjetima, kažu pomirljivo dobronamjerici, i to je postignuće.

Andrea Feldman

(UR.) THOMAS BREMER, *Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan* (Religija i nacija u ratu na Balkanu), Bonn, 1996., 221 str.

Djelo pod naslovom »Religija i nacija u ratu na Balkanu«, objavljeno prošle godine u Bonnu, sadrži rasprave hrvatskih, njemačkih i srpskih povjesničara, teologa i politologa s njihova međusobnog susreta održanog u njemačkom gradu Freisingu 1995. godine na inicijativu Njemačke biskupske konferencije. Kao što je vidljivo iz samog naslova knjige, čiji je urednik njemački teolog Thomas Bremer, javnosti poznat po djelu »Eklezijalna struktura i ekleziologija Srpske pravoslavne crkve u 19. i 20. stoljeću«, na spomenutom je susretu hrvatskih, njemačkih i srpskih znanstvenika središnja tema bilo pitanje u kojoj se mjeri mogla pripadnost različitim vjerskim zajednicama instrumentalizirati u ratnom sukobu na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Bremer je istaknuo da su vjerske zajednice kod zaraćenih strana, a pritom je mislio na Katoličku crkvu u Hrvata, Srpsku pravoslavnu crkvu i Islamsku vjersku zajednicu i njihove predstavnike, naglašavale da se u ratu koji je počeo 1991. godine ne radi o vjerskom ratu, ali da su postojala različita stajališta o uzrocima rata, što je onemogućavalo pokušaje izmirenja zaraćenih strana. Stoga su njemački biskupi već 1993. godine pokušali preko susreta s predstavnicima Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u Hrvatskoj dogo-

voriti međusobni susret njemačkih, hrvatskih i srpskih povjesničara kako bi se riješila mnogobrojna otvorena pitanja iz zajedničke prošlosti, no kasnije se pokazalo da je bilo potrebno uključiti i teologe i politologe u spomenuti projekt, da bi se što iscrpnije obradila otvorena pitanja koja su se odnosila na mogućnost suživota različitih nacija. Na spomenuti susret nisu pristigli redstavnici muslimanske strane, kako zbog nemogućnosti izlaska iz tada još opkoljenog Sarajeva (skup je održan u travnju 1995. godine), tako i zbog odbijanja muslimanske strane da se sastane s nekim članovima srpskog poslanstva koji su sudjelovali u političkim i vojnim planovima srpskih krugova za osvajanje Bosne i Hercegovine.

Na navedenom su susretu hrvatskih, njemačkih i srpskih znanstvenika analizirane tri tematske cjeline, i to odnos države i Crkve, zatim način na koji se u službenim glasilima vjerskih zajednica objašnjavao odnos religije i nacije, odnosno države, a posljednja je cjelina bila posvećena razmatranju mehanizama kojima su raspolagale međunarodne organizacije za sprječavanje sukoba. Organizatori tog skupa su predvidjeli da o prvoj temi stavove iznesu hrvatski i srpski autori, pa su o odnosu Katoličke crkve prema hrvatskoj državi, odnosno naciji, govorili dr. Jure Krišto, djelatnik Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba, i dr. Milorad Ekmečić, srpski akademik, poznat po tezi da se izvor hrvatske nacionalne ideje može naći u učenju i politici Katoličke crkve. Problem odnosa Crkve i države u srpskom pravoslavlju razmatrali su dr. Mile Bogović, hrvatski znanstvenik poznat po radovima o odnosu Katoličke crkve prema pravoslavnima u Dalmaciji tijekom mletačke vladavine, i dr. Dimitrije Kalezić, profesor Teološkog fakulteta Srpske pravoslavne crkve u Beogradu. Budući da na ovom skupu nisu bili predstavnici muslimana – Bošnjaka, hrvatski znanstvenik dr. Srećko Džaja, djelatnik Münchenskog Instituta za jugoistočnu Europu, osvrnuo se na političke stavove Alije Izetbegovića, a Slavenko Terzić, ravnatelj Povijesnog instituta Srpske akademije nauka i umjetnosti, raspravljao je o odnosu države i religije kod muslimana.

U iznesenim su raspravama do izražaja došla različita polazišta i gledišta hrvatskih i srpskih znanstvenika o spomenutim pitanjima, koja su poznavateljima te problematike poznata već od ranije. Srpski su predstavnici iznosili već poznate misli o presudnoj ulozi Katoličke crkve kao institucije za razvoj hrvatske nacionalne svijesti, što je posebno naglasio Milorad Ekmečić. Pozornost će svakako privući njegove teze da je Katolička crkva poslije prvog svjetskog rata težila stvaranju zajednice donjodunavskih republika, a ne jugoslavenske države, da je pjesnik D'Annunzio u Rijeci improvizirao prvu korporativnu državu u povijesti utemeljenu na ideologiji Katoličke akcije, da je Nezavisna Država Hrvatska bila katolička diktatura, a Ustaški pokret krilo hrvatskog nacionalizma kojem je glavni cilj bila katolizacija društva i države. Agresiju na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu Ekmečić je nazvao novim vjerskim ratom na Balkanu koji su uzrokovale europske katoličke države, ponajprije Austrija i Njemačka, priznavanjem neovisnosti Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dok se, po njegovom mišljenju, zaboravlja da su svi navedeni događaji posljedica katolizacije hrvatske nacionalne politike još od 1908. godine?!

Dodamo li ovim Ekmečićevim idejama mišljenje Dimitrija Kalezića da su Srbi u »zapadnim područjima«
prihvatanjem rimokatoličke vjere u 17. stoljeću širili među katoličkim Hrvatima novohercegovački dijalekt srpskog jezika, te teze Slavenka Terzića da je najveći dio muslimanskog pučanstva u Bosni dio srpskog etnosa koji je sustavno islamiziran od 15. stoljeća do danas, da su austrijske vlasti smišljeno poticale iseljavanje muslimana kako bi oslabile srpsko-muslimanski savez u Bosni, a istodobno jačale položaj katolika te nastojale izgraditi bošnjački nacionalni identitet polazeći od religijske komponente, jasno možemo uvidjeti korijene različitih shvaćanja uzroka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. S obzirom na spomenute teze srpskih povjesničara i teologa, u kojima do izražaja dolaze ideje da se sve pravoslavne kršćane u 17. stoljeću može držati Srbima bez obzira na njihovo etničko porijeklo, da se o Bosni i Hercegovini može govoriti kao o srpskoj zemlji, a Katoličku crkvu optužiti za neuspjeh jugoslavenske ideje,

mogućnost nalaženja rješenja ratnog sukoba barem načelnim usuglašavanjem stavova, što su organizatori skupa u Freisingu nastojali postići, pokazala se neostvarivom.

Različito pristupanje problemu odnosa nacije i religije, u skladu s time i uzrocima ratnog sukoba, primijetili su i njemački autori koji su analizirali glasila triju najvećih vjerskih zajednica, katolički »Glas koncila«, srpsko-pravoslavno »Pravoslavlje« te muslimanski »Preporod«. Prema ocjeni Katrin Boeckh, znanstvene suradnice Münchenskog Instituta za jugoistočnu Europu, u »Glasu koncila« ne postoji crno-bijeli kliše prikazivanja rata, nego se osuđuju zločini svih strana u ratu, rat se ne prikazuje kao vjerski rat, a kao najvećeg neprijatelja list ističe mržnju, koju bi katolici trebali izbjeći. Autorica je naglasila toleranciju i otvorenost za dijalog s predstavnicima Srpske pravoslavne crkve te širenje ekumenizma kao glavne karakteristike »Glasa koncila«, i istaknula da se list obraća prvenstveno vjernicima, a ne državnom vodstvu. Kao pozitivnu karakteristiku lista navela je i činjenicu da u »Glasu koncila« nije moguće naći pozive na osvetu ili optužbe za kolektivnu odgovornost Srba, iako je list mnogo puta morao demantirati neutemeljene optužbe glasila i medija iz Srbije.

S druge je strane Hans-Joachim Härtel, analizirajući »Pravoslavlje«, glasilo Srpske patrijaršije, ukazao da u njemu prevladavaju kritički tonovi prema ekumenskim idejama izraženim u »Glasu koncila«, da se ističe povezanost pravoslavlja i pravog srpstva, što su najjasnije teološki izložili srpski teolozi Justin Popović i Nikolaj Velimirović, te da se srpski narod često po mučeništvu uspoređuje sa Židovima. Härtel je ukazao i na misao da je srpski narod izabran da brani zapadne granice pravoslavlja i na povijesnu sliku u kojoj dominiraju Kosovska bitka, seoba Srba 1690. godine, kao i događaji iz drugog svjetskog rata. Ove tmurne slike, napomenuo je on, zajedno s raspravama o jeziku i pismu stvorile su osjećaj ugroženosti srpskog naroda, pri čemu se ističe negativna uloga Vatikana u europskoj politici prema Srbima. »Pravoslavlje« je zagovaralo stvaranje parlamentarne ustavne monarhije, istaknuo je Härtel, slavilo dinastiju Karađorđevića, a crkvu i naciju gledalo kao jedinstveni organizam, u kojem Crkva predstavlja božansku, a nacija ljudsku prirodu istog organizma.

Analizirajući pak list »Preporod«, glasilo mešihata Islamske vjerske zajednice, njemački autor Michael Paulwitz ocijenio je da u njemu do izražaja dolazi ideja bosanske države kakvom su je osmislili Stranka demokratske akcije i Alija Izetbegović. U središtu interesa bilo je stvaranje neovisne bosanske države u kojoj bi Hrvati i Srbi imali osigurana građanska prava, a u skladu s time nisu prihvaćene nikakve promjene granica i zagovaralo se neutralno držanje u vrijeme rata u Hrvatskoj. Paulwitz je ukazao na činjenicu da »Preporod« daje islamsku sliku nacije, ali da je ona ograničena na uski sloj intelektualne elite, dok je upitno prihvaća li je širi sloj pučanstva. Paulwitz je ujedno istaknuo da je među pučanstvom bilo otpora provedbi strožih islamskih propisa te da za većinu pučanstva povratak izvanjskim oblicima islamskog načina života u prvom redu predstavlja sredstvo nacionalne identifikacije s izraženijim folklorističkim crtama, dok bi, po njegovoj procjeni, naglašenija nastojanja nametanja islamskih običaja u svrhu političke dominacije, npr. u školstvu, trebalo spriječiti političkim sredstvima.

Osim spomenutih radiva, u knjizi o povezanosti religije i nacije u ratnom sukobu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nalazi se nekoliko priloga o koracima koje su za smirivanje ratnog sukoba poduzele nadležne europske organizacije i udruge europskih crkava. S obzirom na činjenicu da su hrvatske vojne snage u akcijama tijekom 1995. godine promijenile vojno i političko stanje na širem području, spomenuti radovi u ovome trenutku zanimljivi su kao svojevrsni pregled (neuspjelih) nastojanja europske i svjetske zajednice da riješe sukob u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. No, moramo naglasiti da je iz rasprava koje su na skupu u Freisingu iznijeli okupljeni znanstvenici jasno vidljivo kako se rješenje problema ne može naći samo na razini političkih pregovora, nego da postoje mnogo dublji uzroci nemogućnosti pronalaženja zadovoljavajućeg rješenja. Oni prije svega leže u različitim koncepcijama procesa nacionalne integracije srpske i hrvatske nacije, u kojima se i na proces nacionalne integracije Bošnjaka-musli-

mana gleda različito. S obzirom na izrazita neslaganja hrvatskih i srpskih znanstvenika u gotovo svim pitanjima koja su bila teme na skupu u Freisingu, teško je očekivati da bi se u doglednom vremenu mogla naći zajednička rješenja problema zbog kojih je bio organiziran skup u Freisingu 1995. godine.

Zlatko Kudelić

PETAR POŽAR, Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti, Naklada Pavičić, Zagreb, 1996., 424 str.

Knjiga hrvatskog publicista Petra Požara *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, objavljena u Zagrebu 1996. godine, djelo je koje će privući pozornost javnosti zbog činjenice da je posvećena manje poznatoj problematici hrvatske povijesti – utemeljenju i trogodišnjem djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve. Budući da se o navedenoj temi u vrijeme postojanja jugoslavenske države pisalo dosta jednostrano, a podaci hrvatske emigracije o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi nisu bili dostupni široj javnosti, pojava Požarevog djela ublažit će nedostatak stručnih studija o kratkotrajnom djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve. Sam je autor napomenuo da njegovo djelo nije ni sustavno iznesena povijest Hrvatske pravoslavne crkve, niti znanstveni rad o toj temi, nego ga je nazvao dokumentarnom publicistikom u kojoj su iskorišteni dostupni izvori i dosad objavljena literatura kako bi šira javnost dobila uvid u tu manje poznatu problematiku hrvatske povijesti.

Problematici utemeljenja i djelovanja Hrvatske pravoslavne crkve u vremenu od 1942. do 1945. godine Požar je prišao polazeći od činjenice da na području Hrvatske sve do vremena Nezavisne Države Hrvatske nije postojala organizirana Hrvatska pravoslavna crkva, nego da su pravoslavni kršćani koji su se od XVI. do XVIII. stoljeća naseljavali u Hrvatsku pripadali crkvenoj jurisdikciji Srpske pravoslavne crkve koja nije imala sjedište u Hrvatskoj. U skladu s tom činjenicom autor je u predgovoru knjige postavio pitanje zašto nije postojala organizirana Hrvatska pravoslavna crkva već u ranijim stoljećima, koja bi jurisdikcijski obuhvaćala sve pravoslavne kršćane nastanjene u Hrvatskoj i koja bi, sukladno primjerima drugih država u kojima postoje pravoslavne crkve te se nazivaju imenima dotičnih država, imala ime Hrvatska pravoslavna crkva? Odgovor je Požar našao u velikosrpskoj politici Srpske pravoslavne crkve, koja je pravoslavne kršćane, državljane drugih država, smatrala Srbima i nastojala stvoriti snažnu srpsku državu koja bi obuhvaćala sva područja drugih država gdje su živjeli pravoslavni kršćani koje je Srpska pravoslavna crkva držala Srbima, te u protuhrvatskoj politici bečkog dvora i Pešte, koji su onemogućili stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve. Nastanak centralističke jugoslavenske države 1918. godine je, po autorovom mišljenju, značilo još veće jačanje pravoslavnog utjecaja političkim djelovanjem Srpske pravoslavne crkve, pa je tek proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske bilo moguće govoriti o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi koja bi obuhvaćala pravoslavne kršćane u granicama hrvatske države. Ujedno je napomenuo da bi, iako je zbog složenih političkih okolnosti drugog svjetskog rata Hrvatska pravoslavna crkva nestala 1945. godine, danas bilo potrebno razmišljati o njenoj obnovi, kako bi hrvatska država imala crkvenu organizaciju pravoslavni kršćana koja bi uvažavala državnu suverenost Hrvatske, kao što je to uobičajeno u drugim državama, čime bi se potvrdilo ustaljeno pravilo da su kod